

Криворучко О.І. Борис і Гліб – перші руські страсотерпці: історичний аспект / О.І. Криворучко // Виховання молоді на принципах християнської моралі : збірник матеріалів наукової конференції. – Вінниця, 2011. – С. 62-68. – 0,4 др. арк.

О.І.Криворучко
Kryvoruchko Oleksandr Ivanovych

БОРИС І ГЛІБ – ПЕРШІ РУСЬКІ СТРАСОТЕРПЦІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено погляди істориків та дискусійні питання щодо історії України, дослідження боротьби за київський стіл у першій третині XI ст., визначення впливу на її перебіг мученицької загибелі князів, перших руських страсотерпців Бориса і Гліба, висвітлення історичних аспектів їх канонізації, що викликає інтерес у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Ключові слова: історія України, історія Київської Русі, київські князі, київський стіл, боротьба за владу, історія руської церкви, страсотерпці Борис і Гліб.

Борис и Глеб - первые русские страстотерпцы: исторический аспект

В статье освещены взгляды историков и дискуссионные вопросы истории Украины, исследования борьбы за киевский стол в первой трети XI в., определение влияния на ее ход мученической гибели князей, первых русских страстотерпцев Бориса и Глеба, освещение исторических аспектов их канонизации, что вызывает интерес в отечественной и зарубежной историографии.

Ключевые слова: история Украины, история Киевской Руси, киевские князья киевский стол, борьба за власть, история русской церкви, страстотерпцы Борис и Глеб.

Boris and Gleb. are the first Russian passion-bearers: the historical aspect

The article highlights the views of historians and discussion questions on the history of Ukraine, the study of the struggle for the Kiev table in the first third of the XI century, the definition of the impact on its course of the martyrdom of the princes, the first Russian passion-bearers Boris and Gleb, to highlight the historical aspects of their canonization, which is of interest to domestic and foreign historiography.

Keywords: history of Ukraine, history of Kievan Rus, Kyivan princes, Kiev table, struggle for power, history of the Russian Church, passion-bearers Boris and Gleb.

Дослідження боротьби за київський стіл у першій третині XI ст., визначення впливу на її перебіг мученицької загибелі князів Бориса і Гліба та висвітлення історичних аспектів їх канонізації не є новою проблемою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Серед новітніх вітчизняних праць, присвячених визначеній тематиці, насамперед варто відзначити дослідження Петра та Олексія Толочків, А.Б. Головка в яких із позиції історизму, подано незаангажований погляд на ці дискусійні питання нашої історії [1, 2, 3, 4]. Для

розуміння історичних процесів, що мали місце на руських землях в досліджуваний період цінною є праця сучасних британських істориків С.Франкліна і Д. Шепарда «Начало Руси: 750 – 1200» [5]. Важливу інформацію щодо аналізу досліджуваних процесів містять сучасні мистецтвознавчі та богословські праці [6, 7, 8, 9, 10]. Завдання автора статті привернути увагу дослідників до окремих суперечливих обставин боротьби за київський стіл в першій третині XI ст., історичних аспектів канонізації перших руських страсотерпців Бориса і Гліба.

Відповідно усталеної традиції Володимир мав намір передати верховну владу Борису. Однак, чи достатньо твердження літописця «бо любив його отець більше од усіх» [11, с. 77] для обґрунтування висновку про ці плани Володимира? Існує кілька версій щодо походження Бориса і Гліба (в хрещенні Роман і Давид). За першою версією брати були синами Володимира і «болгарки», за іншою – Володимира і візантійської царівни Анни. Аргументом на підтвердження першої версії є болгарське походження імен князів (Борис, Роман, Давид, відомі імена в правлячій династії болгарського царства другої половині X ст.). На користь другої версії свідчить юний вік князів на час їх загибелі. Однак ці версії єднає думка, що певно Володимир, будуючи плани щодо Бориса, керувався насамперед царським походженням молодших синів.

Звістка про смерть Володимира застала Бориса на березі Альти, коли він «вернувся з війни, не знайшовши печенігів» [11, с. 77]. Дружина Володимира [певно її верхівка] пропонує Борису зайняти київський стіл. Традиційне пояснення: їм був не любий Святополк (припустити це можна, взявши до уваги його змову з поляками і печенігами проти батька, за що він і був покараний Володимиром, та побоювання Володимирових сподвижників, що їх місця займуть нові висуванці). Але у дружинників, як і у киян, навряд чи існували причини бути прихильними і до Ярослава (саме проти нього готувалася війна, його новгородці були традиційними суперниками полян, а щодо варягів, то певно ще були свіжими спогади про їх намагання покривдити киян, коли Володимир сів у столиці, та його вдалу спробу спровадити варягів

до греків). Тому пропозиція київських ратників та дружинників Володимира Борису посісти стіл у Києві була спрямована як проти Святополка, так і проти Ярослава [12, с.11].

Борис не пристав на пропозицію дружини виступити проти Святополка аргументуючи відмову небажанням вести боротьбу зі старшим братом. Зрозуміла нерішучість Бориса, адже всупереч порядку старшинства (хоча на початку XI ст. цей порядок лише формується) посісти стіл у Києві, означало поставити себе не лише проти Святополка, але й проти інших нащадків Володимира. За умов протистояння він міг би розраховувати окрім батькової дружини хіба що на свого молодшого брата Гліба. Що за таких обставин було робити Борису: йти до Києва проти Святополка і одночасно протиставити себе іншим Володимировичам; повертатися до Ростова назустріч брату, який виступив проти батька, улюбленцем якого Борис був дискусійним, на нашу думку є твердження П. Толочка, що Борис «...міг спокійно піти в свій Ростов»[2, с. 42]. До речі, Святослав древлянський теж шукав порятунку не у Новгороді, а в далеких родичів за Карпатами); чи шукати захисту в іншому місці? М. Грушевський так змальовував наслідки нерішучості Бориса: «...маючи військо в руках, не хотів миритися із князівством Святополка, як з довершеним фактом, але й не відважився йти на Київ. Тим часом військо, чи то зневірившись в здібностях свого проводиря, чи загітоване Святополком, полишило Бориса, і коли він зістався з самим своїм двором, Святополк надіслав убивць на сього небезпечного претендента, і вони покінчили з ним» [13, с. 6].

Відповідно житійних джерел Бориса було вбито 24 липня 1015р. Повної впевненості щодо достовірності даних про час і місце вбивства князя немає. Однак, у літописній розповіді стверджується, що вирішальна битва між Ярославом і Святополком у 1019р. відбулася на місці вбивства Бориса і саме 24 липня. Такий хронологічний і топографічний збіг певно зумовлений намаганням підкреслити роль Ярослава як месника за смерть братів, коли формувався житійний переказ.

У самому вбивстві Бориса є чимало незрозумілого: якщо воно готувалося Святополком таємно, разом із його вишгородськими прихильниками, то чому пораненого Бориса замість того, щоби добити на місці і позбутися тіла, везли до Святополка? Свідчення про підсланих до пораненого Бориса варягів майже дублює попередню літописну звістку про вбивство Ярополка за наказом Володимира, що дає підстави запідозрити літописця у літературній реконструкції давнішої події[12, с.12]. Приймаючи літописне свідчення про вбивство Бориса варягами за факт, ми зіштовхуємося із черговим запитанням: навіщо було Святополку підсилати нових убивць, якщо достатньо було передати наказ тим, хто його віз? Можливо варяги були послані не з Києва, а з Новгороду, як окремі дослідники трактують опис цієї події у «Сазі про Еймунда» [5, с. 276] ? Чи не є поєднання смерті Володимира і вбивства Бориса у повідомленні Предслави про події у Києві намаганням літописця відвернути від Ярослава підозру щодо його причетності до смерті Бориса ?

Спробуємо визначити, кому була «вигідна» смерть Бориса – Святополку, Ярославу чи їм обом. С. Соловйов виділяє такі чинники, що могли підштовхнути Святополка покінчити з Борисом: ненависть Святополка до свого молодшого брата як суперника, якому батько хотів передати київський стіл; явну прихильність до Бориса батькової дружини і війська, якою той міг скористатися при першій ліпшій нагоді; приклад сусідніх держав (Богемії і Польщі), правителі яких прагнули ліквідувати потенційних супротивників [14, с. 196].

Що було вигідніше Ярославу: смерть Бориса, захоплення ним Києва, чи його втеча від Святополка? Смерть Бориса позбавляла Ярослава одного з реальних претендентів на київський стіл (нагадуємо, що найбільш прийнятним поясненням виступу Ярослава проти батька були «ревнощі» щодо Бориса) та надавала відтінок «справедливості» (помсти за убієнного брата) його виступу проти старшого брата [Святополка]. Проаналізуємо, що було б якби Борис сів у Києві? Чи передбачав такий варіант Ярослав? Про це можна лише

здогадуватися, однак такий перебіг подій мав би його задовольнити. По-перше, Ярослав руками Бориса позбувся б реального суперника в особі Святополка. По-друге, його подальший похід на Київ теж мав би логічне пояснення - він відновлює законність: карає меншого брата, який порушив порядок старшинства. Окрім того, його суперниками були б тільки кияни та дружина Бориса (ослаблені сутичкою з прихильниками Святополка - важко припустити, що останній без опору поступився б Києвом), а за княжіння Святополка окрім згаданих вояків можна було зустрітися з польськими військами і печенігами (як згодом і сталося) [12, с. 13].

Прихід до влади у Києві Святополка мав змусити Ярослава серйозно корегувати свої плани, адже за Святополком стояли поляки і печеніги, до війни з якими варто було ретельно підготуватися. За нових обставин і вбивство Бориса могло стати для Ярослава сприятливим чинником: проголошення Святополка братовбивцем не лише надавало новгородському князю ореола месника, але мало слугувати підставою іншим руським князям підтримати Ярослава у війні з Святополком, або хоча би зайняти нейтралітет.

Іноземний фактор у вказаних подіях теж відігравав значну роль. М.С. Грушевський, заперечуючи твердження німецького хроніста Тітмара Мерзебурзького, слушно зауважує, що ще похід Болеслава на Русь в 1013 році мав на меті не стільки захист його зятя Святополка, як спустошення руських земель [15, с. 494]. До речі, і наступне суперництво Святополка та поляків проти Ярослава чимало дослідників прямо трактують через призму зіткнення інтересів Польщі й Русі, а в релігійному аспекті як протистояння між двома вітками християнства, розкол між якими на той час вже намітився. Зокрема, відомий російський зарубіжний історик Г. Вернадський прямо стверджував: «перемога Святополка повинна була призвести до підкорення Русі Польщі і встановленню католицького впливу»[16, с. 43].

Гліба, який був викликаний обманом із Мурома (за іншою версією, попереджений про небезпеку рятувався втечею з Києва), вбивці нагнали під Смоленськом 5 вересня. Тіло юного князя кинули між колод на місці його

загибелі. Після Бориса і Гліба був убитий ще один Володимирович – древлянський князь Святослав.

Згодом Борис і Гліб стали першими святими, канонізованими Руською церквою. Канонізація сталася передовсім завдяки зусиллям Ярослава і навіть можемо припустити за певного спротиву церковної верхівки (митрополит Іоанн був «престрашний і в сумніву»). Однак Іоанн переніс тіла князів до нової церкви, визначив день їх вшанування (24 липня) і сам склав їм службу. До речі, подібну позицію займе в 1072р. і митрополит Георгій. Г. Федотов, відомий російський письменник і богослов, так пояснював збентеження митрополитів: «...сумніви греків були цілком природними. Борис і Гліб не були мучениками за Христа, а пали жертвою політичного злочину, в княжій усобиці, як багато хто до і після них. Майже всі святі грецького календаря належать до мучеників за віру: преподобних (аскетів-подвижників) і святителів (єпископів). Миряни у чині «праведних» зустрічаються вкрай рідко» [6, с. 50]. Автор мав рацію, наголошуючи, що хоча літописні свідчення про смерть Бориса і Гліба слугували князям зразком дотримання принципу «старшинства» при успадкуванні влади, однак «...влада старшого брата, навіть батька, ніколи не простягалася в давньоруській свідомості за межі морально припустимого. Злочинний брат не міг вимагати покори собі. Супротив йому був завжди виправданим. Така праведна помста Ярослава в наших житіях» [6, с. 55]. Ця фраза, на нашу думку, містить пояснення причин виступу Ярослава проти Святополка та його ініціатива щодо канонізації Бориса і Гліба.

Вважаємо, що для дослідження даної проблеми не втратило актуальності й твердження Б. Мавродіна щодо причин канонізації Бориса і Гліба : «...підкреслюючи незалежність руської церкви і, відповідно, Русі [від греків], Ярослав домагається канонізації перших руських святих – Бориса і Гліба» [13, с. 263].

Святі Борис і Гліб не боролися з убивцями за земне життя, а за те, щоб отримати життя вічне і вінець мученика в світі довічному. Слушною є думка Урсані Н., що аналогією Святополка з Каїном, а Бориса і Гліба з Авелем, яка

постійно проводиться у всіх творах Борисо-Глібовського циклу, здійснюється сакралізація Руської історії, яка вписується в Біблійну історію. Через подвиг страсотерпців реалізується центральна ідея християнства: метою, що визначає сенс людського життя, є єднання людини з Богом [, с. 3].

Літописні записи, зроблені за кілька десятків років після згаданих подій, зображують Святополка бунтівником, зрадником, клятвoporушником і братовбивцею. Акцент на злочиннях Святополка не лише виправдовував війну з ним Ярослава, а й відволікав від роздумів про причини виступу новгородського князя проти Володимира. У своїй спільній праці Олексій і Петро Толочки слушно зауважують, що давньоруські джерела «...відбивають лише один погляд на події, а саме: погляд Ярослава Володимировича чи його нащадків, тобто партії, яка в підсумку виграла»[3, с. 127].

Згодом Ярослав навіть за бажання нічого не міг би змінити в негативному образі Святополка, створенню якого сам сприяв. Однак, чому на схилі віку Ярослав погодився з тим, що його син Ізяслав свого первістка назвав іменем Святополк? Що це: своєрідна форма спокути, чи можливо примха дружини Ізяслава, яка доводилася племінницею дружині Святополка Окаянного, і могла з якихось польських джерел (навіть із розмов при польському дворі) дізнатися щось таке про свого руського родича, що суперечило офіційній версії ?

Дослідниця історії церковних служб святим Борису і Глібу Є. Антонова слушно припускає, що при житті Святополка Ізяславовича в «офіційному оточенні вживати ім'я Святополка в негативному контексті було небажано» [7, с. 115]. А відомий культуролог, дослідник руської середньовічної культури О. Ужанков акцентує увагу на тому, що «Із синів і внуків Ярослава Мудрого тільки він один [Святополк II], будучи великим князем київським, нічого не зробив для прославлення святих Бориса і Гліба». На підтвердження цієї тези вчений зазначає, що батько Святополка II Ізяслав був ініціатором будівництва нової церкви у Вишгороді і перенесення до неї мощів святих в 1072 році. Дядько Святополка II Святослав посівши київський стіл у 1073 році розпочав

будівництво нового, вже кам'яного храму – мавзолею, яке після його смерті продовжив другий дядько – Всеволод. Після смерті останнього церкву, що завалилася, відбудував син Святослава – Олег. Другий двоюрідний брат Святополка II – Володимир Мономах прикрасив саркофаги святих (1102 р.), а в 1115 р. виступає разом із Олегом ініціатором нового перенесення святих мощів [7, с. 121]. Лише Святополка Ізяславовича завжди відрізняло «прохолодне» ставлення до підтримання культу страсотерпців Бориса і Гліба.

Висловлені міркування жодним чином не ставлять за мету виправдати дії Святополка Окаянного. Безперечно, Святополк значною мірою несе відповідальність за розгортання жорстокої боротьби між руськими князями в першій третині XI ст. Боротьба, що супроводжувалася залученням іноземних військ, призвела до численних людських жертв, розорення земель Русі, територіальних втрат. Однак, автор поділяє тезу, обґрунтовану ще у 1955 р. відомим дослідником руської історії М.Тихомировим, що «...не варто надмірно звеличувати і діяльність Ярослава, який теж опирався на іноземну допомогу варягів... Обидва князі однаково жорстоко готові були розправитися зі своїми суперниками» [17, с. 87]. До речі, це твердження можна віднести і до Мстислава з його ясами та косогами...

Дослідження історичних процесів, що мали місце в руських землях в першій третині XI ст. можливе лише за умов врахування різних внутрішніх і зовнішніх чинників політичного, економічного, морально-психологічного та культурно-релігійного характеру. Лише неупереджений підхід до висвітлення причин, перебігу і наслідків подій, який виключає необґрунтовані характеристики їх учасників, сприятиме об'єктивному дослідженню нашої історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К., 1996. – 216 с.; 2.Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. – К., 2001. – 208 с.; 3.Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь.- К., 1998. – 352 с.; 4.Головко А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X –первой трети XI вв. – К., 1988.- 342 с.; 5.С. Франклин, Д. Шепард. Начало Руси: 750 – 1200. – С.- Петербург., 2000.-624 с.; 6.Георгий Федотов. Первые русские страсотерпцы Борис и Глеб //Протоиерей Дмитрий Денисенко, Борис Кузык. Борис и Глеб. Жизнь, подвиги, чудеса первых русских святых: Духовное чтение для познания истории

Святой Руси.- Д., 2005. – С.48-65; 7.Александр Ужанков. Святые страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания жития //Протоиерей Дмитрий Денисенко, Борис Кузык. Борис и Глеб. Жизнь, подвиги, чудеса первых русских святых: Духовное чтение для познания истории Святой Руси.- Д., 2005. – С. 86-125; 8.Протоиерей Дмитрий Денисенко. Роль Вышгорода и его святынь в истории Руси // Труды Київської Духовної Академії.- К.,2008. – С.196-222; 9.Горський В.С. Ідея наслідування Христа в давньоруській агіографії // Образ Христа в українській культурі. –К.,2003; 10.Урсані Н.М. Людина і світ у «Сказанні і страть і похвала Святим мученикам Борису і Глібу»; 11.Літопис Руський.-К.,1989.-XVI+591 с.; 12.Криворучко О.І. Дискусійні аспекти боротьби Ярослава Володимировича за київський стіл // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.15. Серія: Історія: Збірник наукових праць. –Вінниця, 2009. – С.9-14.; 13.Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.2. - К., 1992. – 640 с.; 14.Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. 1. Т. 1. – М., 1988. – 797 с.; 15.Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.1. - К., 1991. – 736 с.; 20.Вернадский Г.В. Русская история. Учебник .- М., 2001.- 544 с.; 16. Вернадский Г.В. Русская история. Учебник .- М., 2001.- 544 с.;17.Тихомиров М.Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI – XIII вв. // Древняя Русь. – М., 1975. – С.42-232.